

БАТЫШ
БИРЖАЛАРЫНДАГЫ
ТУРУКСУЗДУК

БАТЫШ БИРЖАЛАРЫНДАГЫ ТУРУКСУЗДУК

1997-жылдын октябрь айынын акыркы аптасында дүйнөлүк биржаларда акциялардын баасы кескин түшүп кетти. Мындай абал Гонгконгдон башталып, Японияга, андан соң Европа жана Америкага жайылды. Кудум эле күн жер шарынын түрдүү мамлекеттериндеги шаарларга кезеги менен нур тараткандай, акция кыйматынын түшүшү да дал ушундай көрүнүштө жүз берди. Акциянын мындай кескин түшүп кетиши, куду 1987-жылы Нью-Йорктогу Доу-Жонсто акция кыйматы бир күндө 22 пайызга түшкөн убактагыдай, же 1929-жылдагы мындан да коркунучтуу өзгөрүү жүз берип, Америка экономикалык кризиске учурагандай балекеттүү бир көрүнүш жүз бериши мүмкүн деген дүрбөлөңдү келтирип чыгарды. Тарых барактарында 1929-жылкы окуя азырга чейин «улуу депрессия» деп аталат. Бул кризис он жыл өкүм сүргөн экономикалык тартыштык жана ачарчылыкка себеб болгон эле. Бул экономикалык кризис Америка президентин экинчи дүйнөлүк согушка кошулууга мажбур кылды жана мамлекеттин экономикасы

жалаң аскер куралдарын иштеп чыгаруу аркылуу тикеленди.

Европадагы бул акыркы кризистен мурун, акциялардын курсунун түшүүсү менен бирге, Түштүк-Чыгыш Азиядагы мамлекеттердин акчалары кадырсызданды. Жана бул өлкөлөрдүн бир далай банк жана компаниялары сынып кетти. Бул кризис Таиландда башталып, Филиппинге, анан Малайзия жана Индонезияга өттү. Андан соң, жугуштуу микроб сыяктуу, Азиянын түндүгүндөгү Түштүк Корея менен Тайванга көчтү. Октябрь айынын аягында болсо Батыштын Азиядагы ири финансылык базасы эсептелген Гонгконгго жетип барганда, Батыш биржалары бул микробдун канчалык коркунучтуу экендигин сезди. Андан соң дал ушул кризис себебдүү Европа жана Нью-Йорк биржаларында кыйроо абалдары келип чыкты.

Бул эки экономикалык кризис капиталисттик системага тиешелүү өзгөчөлүктөрдөн келип чыккан болуп, анын себеби, касиеттери жана таасир көлөмү ар түрдүү. Түштүк-Чыгыш Азиядагы биржалар өздөрүн тикелеп албаган жана өтө начар абалда эле. Андагы дилерлердин (биржаларда иш жүргүзүүчүлөрдүн) саны аз болчу, анын үстүнө алар бул тармакка жаңы гана кирип келген адамдар эле. Акциялардан пайда көрүүчүлөр арам ойлуу коррупционер жетекчилер эле, мисалы, куду Таиланд жана Индонезиядагыдай. Бул кимселер түштүк-чыгыш Азиядагы биржалардын чыныгы көзөмөлдөөчүлөрү болуп, алар Батыш инвесторлору соода жүргүзүп өз акчаларынан пайда көрүүсүнө жол ачып беришти жана бул биржаларда батыштык инвесторлор тез арада байып кетишине шарт түзүп беришти. Америка мындай капиталисттердин жер шарынын каалаган жеринде Батыш стилиндеги биржаларды ачуусуна, акча оюну аркылуу киреше табуусуна шарт түзүп берди. Мындан сырткары, өз малдарын каалаган мамлекетине алып кириш, ал жайларда каалаган ишине акча сарфташ жана колго киргизген малдарын эч кандай каршылыксыз жана тосуксуз алып чыгып кетиш мүмкүнчүлүгүн берди. Алар муну

“жергиликтүү экономиканы чет элдик инвесторлор аркылуу колдоо” шылтоосу артында жасашты. Муну болсо жаңы экономикалык дүйнөнүн жакшы жаңылыгы деп түшүндүрүштү.

Лекин, биржалар инвестиция булагы деп аталса да, а чындыгында ал жергиликтүү мамлекеттин экономикасын өнүктүрүүчү инвестиция булагы эмес. Себеби, бул биржалар “кыйыр инвестициялар” деп аталат. Ал эми, чыныгы капитал булагы, яъни инвестиция, америкалыктар экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Европа жана башка мамлекеттерде көптөгөн өндүрүш ишканаларын куруп, аларды өз компанияларына түздөн-түз байлагандай таризде болот, бул “түздөн-түз инвестиция” же “реалдуу инвестиция” деп аталат. Ал эми кыйыр инвестицияда, инвестиция ээси – жергиликтүү капиталист же мамлекет ээлик кылып жаткан өндүрүш ишканалары жана компанияларынын жергиликтүү биржада арзандаган акцияларын – сатып алуу аркылуу иш жүзүнө ашырылат. Инвесторлор – кошкон үлүшүнө жараша чыгарылган акциялардан жылына бир жолу түшө турган пайда үчүн эмес, балким, кандай жол менен болсо да компанияга бүтүндөй ээлик кылып, бардык мүмкүнчүлүктөрдү ишке салып, чоң кирешеге жетишүү үчүн, өздөрү сатып алган акциялардын кыйматын кескин түрдө көтөрүп, тезинен байып кетүү максадын көздөп – сатып алат.

Бул “өнүгүп келе жаткан” мамлекеттердин биржалары чакан болуп, чет элдик инвесторлор өз колдорундагы акциялар кыйматын өздөрү каалагандай өзгөртө алат, бул мамлекеттердеги биржалар биринчи орунда алардын пайдасына кызмат кылат жана булар көп кирешелүү мамлекеттер деп аталат. Себеби, мындай кичине базарларда чет элдик инвесторлор түрдүү куулук-шумдуктар аркылуу акция кыйматтарын ээн-эркин өзгөртө алат. Бул мамлекеттерде жергиликтүү инвесторлор аз, алардын чет элдиктердикидей капиталы жок, ошондуктан, Батыш инвесторлорунун капиталына муктаж, жада калса, базар мамилесинде батыштыктардыкындай

айла-амалдарда тажрыйбага ээ эмес. Батыштык спекулянттар мамлекет биржасына миллион же миллиарддгана долларлар менен инвестициялык фонд көрүнүшүндө кирип келет. Анан алар жергиликтүү акцияларды сатып алышат да, акциянын кымбатташын күтүп олтурушпайт. Сатып алынган акциялардан кандай өнүмдүү пайдалануунун жолдорун ишке салышат. Ал өзү шерик болгон компаниядагы акциялардын кыйматынын өсүшүн четте турган күзөтүүчү сымал күтүп олтурбайт, балким, өз колундагы акциялар ар дайым аракетте жана өнүгүүдө болушун каалайт. Белгилүү бир компаниянын жаркын келечеги, ошон үчүн ага үлкөн каражат сарфтаганы жөнүндө укмуштуудай хабарларды таркатат, рекламалар жаят. Негизи, мындан бүтүндөй башка максаддарды, жергиликтүү калктын кыялына да келбей турган өз кызыкчылыктарын назарда тутат. Мындай хабарларды уккан жергиликтүү калк бул акцияларды сатып алууга шашылышы турган кеп. Мына ошондо акциялардын баасы аста-секин же дароо көтөрүлүп жатканынын күбөсү болосуз. Натыйжада, акциялардын кыйматы болжолдонгон даражага өсүп жетет жана жергиликтүү калкка сатылат. Көз ачып-жумганча өз дасмиясына жана кирешеге ээ болот жана түз эле ушу ишке тийиштүү же бүтүндөй башка жумуш менен алектенген компаниялардын акцияларын издөөгө өтөт. Акцияларды сатып алган жергиликтүү адамдар бул иштердин акыйкатын аңдап жеткенче өз ишин бүтүргөнгө үлгүргөн болот. Кээде бир нече Батыш инвесторлорунун фонддору бир уюмга биригишкендей иш жүргүзүшөт, себеби алардын максад жана умтулуулары бирдей. Мындай бирикме жана фонддор белгилүү бир шаар же мамлекет базарларын колго алат. Кааланган убакта биржаны таштап чыгып кетет, мына ошондо жергиликтүү биржанын кыйроосу башталат. Мында ал мамлекеттин акчасы девальвацияга учурайт. Натыйжада, жергиликтүү банктардын тагдыры коркунуч астында калат.

Бул Совет бийлиги таркагандан кийин жер жүзүнө жана дүйнөлүк экономикага Америка жападан жалгыз башкаруучу болуп алгандыгынын о.э. ага кошумча «өнүгүп

келе жаткан» мамлекеттерге мажбурый тыгыштырып жаткан инвестициясынын мөмөсү. Бул ага дүйнөлүк экономика үстүнөн өкүмдар болуусуна мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтет. Чет элдик инвестиция эсебинен өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин айыл чарбасы жана экономикасын колго алыш инвестиция жаткырылып жаткан мамлекет үчүн өтө коркунучтуу. Мындай инвестициялар белгилүү бир мамлекеттерде арты-артынан жүз берип жаткан финансылык жана экономикалык кризистердин, калкты жакыр кылуунун негизги себебдеринин бири. Четтен келтирилген бул инвестициялар Америка континентиндеги Мексика, Бразилия, Аргентинада болобу, же ортоңку чыгыштагы Түркия, Мисир, Урдунда (Иорданияда) болобу, кудум, Индонезия, Малайзия сыңары түштүк-чыгыш Азиядагы акция базарларында жүз берип жаткан аянычтуу ахывалга окшош бардык экономикалык кризистердин негизги себебчиси.

Бирок, Америка жана Европа акция базарларындагы абал өнүгүп келе жаткан малекеттердин акция базарларындагы абалдан кескин түрдө айырмаланат. Булар эки-үч кылымдан бери биржаларын бекемдеп алган. Өз иштерин тыкан жолго коюп алган туруктуу базарлардан. Мындай туруктуу базарларда иш жүргүзүүчүлөрдүн саны кээ бир шаарларда жүз миң, кээ бирлеринде болсо миллион. Лондон жана Нью-Йорк мына ушундай шаарлар катарына кирет. Бул базарлардын акциялардан тапкан байлыгы жана кымбат баалуу кагаздары өтө чоң киреше булагы болуп берет. Алардагы акциялардын кыйматы аты аталган шаарлардын жер, суу, завод, фабрикалары жана көп түрдөгү бардык мал-мүлктөрүнүн кыйматынан жогору. Акция жана кымбат баалуу кагаздардын кыйматы сатылган мал-мүлк жана кызматтардын кыйматынан бийик турат. Бул нерсе жогорудагы биржаларда иш жүргүзүүчү дилерлердин көптүгүнөн, алардын ыхтыярындагы мал-мүлктүн аябай көп болушунан улам, алардын ортосунда атаандаштык келтирип чыгарат, алардан бирер кимсе базарга өкүмдар болуп алышка же башкалар эсебинен көбүрөөк пайда көрүүгө, мындай оңой киреше эсебинен

байып, базардын бир бөлүгүнө ээлик кылып алышына жол коюлбайт. Ушуга карабай, бул базарларда аралашып жүргөндөр анын бардык иштеринде катышат жана киреше табуу жолдорун жакшы билишет.

Мындай кишилер акция кыйматына таасир көрсөтүү үчүн акцияны сатуу жана сатып алуу убактыларын белгилөө чараларын ишке салышып, анын өзүнө тиешелүү пландарын иштеп чыгышат. Бул нерселердин өз акцияларын айландырып жаткан өзү тиешелүү компания ишмердигине, компания сатып жаткан мал-мүлк жана көрсөтүлүп жаткан кызматтарга, алынып жаткан пайдаларга тиешеси жок. Акцияларды мамилелерге киргизүү тартиб жолдору, иш пландары акция базарларында ойлоп табылган өзүнө хос усулдар, жол-жоруктар атайын университеттер тарабынан үйрөнүлөт. Акционердик компаниялар акцияларын о.э. мамлекет хазынасы жана компаниялардын экономикасын кармап туруучу кымбат баалуу кагаздарды жүргүзүү базары эч кандай бекем негизге ээ эмес, тескерисинче, куду жөргөмүштүн желесиндей алсыз. Себеби, акцияларды жүргүзүүгө адамдарды кызыктыруу акция кыйматынын үзгүлтүксүз көтөрүлүп баруусуна ишенүүгө, баа көтөрүлүшүнөн улам жеңил-желпи киреше табуу үмүтүндө болууга, башкача айтканда, таъмагирликке (ач көздүк менен үмүттөнүүгө) негизделген. Күн нурларын жерге чачып, адамзат жашоосу уланып турганда, тамаъ (пайдадан үмүт этүү) чек ара билбейт. Инсандын нафси эч нерсеге канаат кылбайт. Ошон үчүн адамдар ар кандай кымбат баалуу кагаздарды аздыр-көптүр пайда көрүү үмүтүндө сатып алышат. Бул нерсе кудум мал базардагы бирөөлөрдүн атынан алды-сатты кылып, далдалдыгы үчүн акы алып жаткан маклердик үйлөр барган сайын массалык түрдө өнүгүп бараткан нерсенин дал өзү. Күтүлгөн же күтүүсүз бирер себеб менен акция кыйматынын жогорулашына ишенич жоголсо, базар туруксуздашат, көп акция ээлери тездик менен өз акцияларын сатууга жана кандай болбосун аны сатып алып жаткан убактагы пайдасын колго киргизүүгө урунушат. Мындай

адамдардын, тагыраак айтканда, акцияларынан тезирээк кутулууну көздөгөн адамдардын саны күн санап аша берет. Алар көбөйгөн сайын акциялардын кыйматы түшө берет. Мындай кризис куду 1929 же 1987-жылдардагыдй токтоосуз улана берет, же болбосо 1997-жылы жүз бергендегидй эл аралык деңгээлдеги коркунучтуу, таң абалды келтирип чыгарат. Албетте аң-сезимдүү мусулман Батыштын мындай алдым-жуттумга негизделген ач көз экономикасынын ылдый кетишине капаланбайт. Тескерисинче, өз экономикасы жана базарларын батыш усулдарына ээрчип курган, анын базар экономикасы деген жасалма чүмбөткө оролгон фитналарына кошулган, Батыштын "экономикалык өнүгүү жолу жалгыз ачык базар усулу аркылуу амалга ашырылат, тактап айтканда, бардык нерсе сөзсүз түрдө экономикалык бүтүндөй эркиндик аркылуу ишке ашат" деген даабаларын кабыл алган, моюнга алуу менен эле чектелбей, аны иш жүзүндө тасдыктаган Индонезия, Малайзия сыяктуу мамлекеттерге, башка мамлекеттердеги мусулмандарга каратылган материалдык жана моралдык зыяндарга ачынып, жан кейитет. Бул батышча түзүмгө негизделген эркин базарлар адамдарды кааласа-каалабаса чет элдик инвестицияга таянып күн көрүүгө, мусулман мамлекеттеринде Батыш базарларынын мухтаждыктарына керектүү малдарды иштеп чыгаруу үчүн миллиондогон арзан жумушчу күчүн иштете турган Батыш компанияларынын ишканаларын курууга кең жол ачып берет. Маалым болгондой, коммунисттик идеология деградацияга учуругандан бери, Америка капиталисттик идеология өзүнүн эң гүлдөп өскөн алтын дооруна жеткенин түшүндүрүүгө киришишкен. Алар бүткүл дүйнөгө жалгыз капиталистик фикирди, тактап айтканда, талап-тоноочулук, үзүп-жулгучтук идеясын адамдардын мээсине сиңдирүү үчүн борборлошкон маалымат каражаттарын ишке салышууда. Акция базарлары, эмгек биржалары аркылуу мусулмандарга арамза пландарды сиңдирип, аларды бардык фикирлерине ыраазы кылып жаткандыгы өтө жан кейитерлик абал. Батыштын үлкөн акция базарларындагы илгери жүз берген

экономикалык кризистер, Батыш аракет кылып жаткан экономикалык чаралар канчалык күчсүз экендиги, капиталистик экономикалык идеология алар түшүндүргөндөй фазилеттүү болбой, тескерисинче, анын курсурлары көптүгү, бул түзүмдү алтын таажыга салыштырып канчалык мактабасын, баары бир алардын жасалма экендиги билинип турат. Капиталисттик түзүмгө негизделген экономикалык фикир – инсанды ар бир нерсеге пайда негизинде гана карай турган маънавий-моралдык төмөндүккө алып бара турган жексур фикир. Себеби, мындай фикир сиңдирилген инсанды аракетке келтирүүчү күч – бир гана пайда болот. Мындай фикирге таянган коомдун негизи – бир гана нерсеге, материалдык пайдага негизделген болот. Бул коомдун мүчөлөрү өз мухтаждыктарын кандыруу үчүн өндүрүштө болобу, же башка тармактарда болобу, жандарын жарга уруп мээнет кылышат, алар өз жашоолорунда материалдык пайдадан башка нерсеге таптакыр маани баришпейт. Мындай коомдун бай катмары араң тиричилик кылган адамдар тобуна жетекчилик кылат. Мындай коомдун көпчүлүк жашоочулары кембагал, өздөрүнүн эң жөнөкөй мухтаждыктарын да кандыра албай турган байкуш кимселер болушат. Өкүнүчтүүсү, мусулмандар өздөрү баштарынан өткөрүп жаткан мындай аянычтуу абал аларга чеберчилик менен таңууланган капиталисттик идеологиянын акыбети экендигин, акция базарлары адамдарды чалгытуу үчүн ойлоп табылган фитнес экендигин аңдап жетпей жатышат. Мусулмандардын Батыш базарларында үлкөн экономикалык кризистер жүз беришин күтүп олтурушу, ушул жол менен гана калктын абалы оңдолот деген үмүттө болуусу дурус эмес. Балким, батыштык инвесторлор ишке салып жаткан акция базарларынын чыныгы жүзүн, асл маани-маңызын ачып таштоолору, исламий шариат мындай алдым-жуттумга негизделген соодага рухсат бербешин, биздин динибизде бир нече адам пайда көрүшү үчүн көпчүлүктү какшатышы харам экендигин түшүндүрүү керек. Батыштагы акция

базарлары капиталисттик экономиканын асас-негизи болгон үч коида-эрежеге ылайык өнүгөт:

1. Акционердик компаниялар түзүмү.
2. Риблага (сүткордукка) негизделген банк түзүмү.
3. Алтын каптамасы жок кагаз акча түзүмү.

Бул тартиб капиталисттик экономиканы эки түргө, базарды болсо эки тайфага ажыратууга мүмкүндүк берет.

1. Реалдуу экономика (амалий иктисод). Бул өндүрүш жана амалий кызматтарды базарга салуу аркылуу ишке ашат.
2. Финансылык экономика (малиявий иктисод). Кээ бирлер аны тегинкор экономика деп да аташат. Бул баалуу кагаздарды алуу-сатуу, мажбурый акттар, сатуу жана сатып алуу укугуна ээлик документтери жана чектер сыяктуу түрдүү-түмөн финансылык кагаздар базары айланасында ишке ашат.

Булар же компания мүлкү, же карызы эсебине берилген документ болсун, же мамлекет карызы же кыймылсыз мүлкү болсун, же бирөөнүн үлүшүнү базар баасында же келишилген баада сатуу же сатып алуу ыхтыяры болсун, мамиледеги финансылык кагаздар тасдыктай турган мыйзамдуу чек жана документтер.

Булардын баары амалий экономикага эч кандай тиешеси жок нерселер. Соңку жылдарда финансылык (тегинкор) экономика укмуштуудай даражада өсүп кетти. Мындай экономикадагы операциялардын кыйматы амалий экономикадагы операцияларды бир нече эсе артка калтырып кетти.

Ал эми, ачык акционердик коомдор түзүмү – капитал жана амал ээлери кошкон үлүштөрдүн белгилүү бир бөлүгү жоготууга учураса, карыз берүүчү жана хақдарларды (мис, акционерлерди) иш жүзүндө коргоо

жана ошол тармактарда жалпы мүлккө ээлик кылуу мүмкүнчүлүгүн жаратып берет. Себеби, акционердик коомдор жоопкерчилиги чектелген өзүнчө бир коом. Эгер акционердик компания жоготууга учураса, хақдарлардын байлыгы канча болбосун, баары бир алар негиздөөчүлөрдөн бирер нерсе талаб кыла алышпайт. Хақдарлар компанияда калган мал-мүлккө гана (акцияларына гана) ээ боло алышат. Батышта ачык акционердик коомду мамлекет өзү түзүп, жарыя кылат, бирок негиздөөчү болбойт. Мамлекет компаниялар уюшмасына устав иштеп чыгып, анын максад жана вазыйфаларын, чыгара турган акциялар санын белгилеп берет. Ошон үчүн компаниялар уюшмасы инвесторлорго көз каранды эмес, таптакыр эркин уюм. Аларда башкарууну компанияга ээлик кылууга акылуу адамдарга берет, башка инвесторлор башкарууга катышпайт. Ушуга ылайык, компания өз тасарруфундагы мал-мүлккө гана жооптуу, инвесторлордун мал-мүлкүнө ээлик кыла албайт.

Мамлекет компания уюшмасын түзгөн убакта, негиздөөчүлөрдү чогултуп, жалпы жыйын өткөрөт. бул жыйында компания жетекчиси шайланат. Ушул күндөн тартып компания мамилеге чыгуу укугуна ээ болгон кагаз-акцияларды сата баштайт. Акцияларды таркатуучулар үчүн чектелген укуктар иштелип чыгат. Бул укуктар: компания нак пайданы бөлүштүрүп жаткан убакта кызматына жараша компаниянын жалпы мүлкүнөн пайдалануу; жылына бир жолу өтө турган жалпы жыйында добуш берүү укугу. Жакшылап билип коюу керек, бул укук акция ээлерине эмес, акциялар санына байланыштуу болот. Маселен, жалпы жыйынга катышуу убугында добуш берүү акционерлер санына карап эмес, акциялардын санына жараша белгиленет. Эгер бир киши мамиледеги акциялардын тең жарымына жана ага кошумча дагы бир акцияга ээ болсо, калган акция ээлеринин саны жүз миң болсо да, баары бир ошол бир адам жыйындын күн тартибин белгилейт, директорлор кеңешин шайлоо, шайлануу укугун жалгыз өзү чечет, калган жүз миң адамдын добушу эч нерсени чече албайт.

Көбүнчө инвесторлорго бирер компанияда жетекчи болуу үчүн акциянын жарымынан көбүн сатып алуу мүмкүн эмес. Ошондо компаниянын комитет мүчөлөрүн шайлоо, андан соң акция ээлеринин бардык мал-мүлкүнө ээлик кылуу жана компания жылоосун колго алуу үчүн, айрым бизнесмендер өз ара тил бириктирип, майда акция ээлерин таркатып жиберешет. Бул үчүн аларга беш же он фыйыз акцияны сатып алуу жетиштүү. Бул дээрлик бардык жерде колдонулган ыкма. Натыйжада, көпчүлүк акция ээлери компаниядагы өз мал-мүлктү көзөмөлдөө укугунан ажырап калышат. Алардын базарларда компания акцияларын сатуу жана сатып алуудан башка чаралары калбайт. Бул абал аларды компанияга шерик эмес, балким базарларда компаниянын сата турган жана сатып ала турган документтерин расмийлештире турган куйруктарга айландырып коёт.

Биржалар ири акция ээлерине компаниянын акцияларын – эч кимден рухсат сурабай жана көңүлү каалаган иш жөнүндө бирөөгө эсеп бербей – кеңири сатуу мүмкүнчүлүгүн берет. Мындан сырткары, ири акция ээлери өз компаниясы же башка компаниялардын акцияларын каалаганча сатып алуу үчүн кимдир бирөөдөн рухсат суроого мажбур эмес. Алар бир гана өз пайдасын көздөп акцияларды сатып алуусу, ага өзү каалагандай ээлик кылуусу мүмкүн. Эгер өздөрү жетекчилик кылып жаткан компаниянын акцияларынын баасы өссө, акциялардын белгилүү бир бөлүгүн же баарын сатуусу, тескерисинче, акциялардын баасы түшүп кетсе, кайрадан баарысын сатып алуусу мүмкүн. Демек, ири акция ээлеринин компанияга жана компаниядагы шериктерине же компанияда кызмат кылуучуларга эч кандай камкордук касиети жок. Тескерисинче, бирер компаниянын жетекчилигин колго киргизген инвесторлордун каалоолору жалаң гана компания акцияларынын баасын көтөрүү, ушул ыкма жардамында иштерин алга карай жылдыруу, жалпыга таасирин өткөрүүдөн турат. Булардын баары биржаны жана башка финансылык кагаздарды амалий экономикадан үзүп, өз акциясы менен иш

жүргүзүп жаткан компаниянын жашоодон үзүлүп калуусуна себеб болот. Мунун үстүнө, биржаларда кызмат кылуучулар бирер компаниянын акциясы кадырсызданышы же баасы өсүп кетүүсүнө түздөн-түз себеб болуулары да жогорудагы фикирди дагы бир ирет тасдыктайт.

Акция базарларында акция кыйматынын көтөрүлүүсү же түшүп кетүүсүнөн келип чыга турган өлчөм нисбаты (салыштырмалуу катышы) бар. Бул нисбат бир акцияга бериле турган жылдык пайданын акциянын ошол кездеги баасына болгон катышы. Маселен, акциядан түшкөн нак пайда 2 доллар болсо жана акциянын базар баасы 40 доллар эсептелсе, нисбат 20 доллар болот. Башкача айтканда, компаниянын пайдасы акциянын баасынын жүздөн беш файызын түзөт. Мезгилдүү басма сөз ар күнү өз акциялары менен иш жүргүзүп жаткан компаниялардын ошол нисбатын хабарлап турат.

Бул нисбаттар бири-бирине салыштырылганда, алардын ортосунда чоң айырмачылыктар бар экендиги маалым болот. Кээде бул нисбат айрым компанияларда жүз файызга ашып кетет, кээ бир компанияларда беш файызга түшүп кетет. Бул абал финансылык кагаз базарлары менен амалий экономика жана компаниялар ортосундагы өз ара мамилелерде чоң айырма бар экендигин тасдыктайт жана акция базарлары чоң кумарканага айлангандыгынан хабар берет. Ошол эле учурда, акция базарларында өкүм сүрүп жаткан атаандаштык жана үзгүтүксүз кайталанып турган өзгөрүүлөр базар табиятынан келип чыгуусун тасдыктайт. Бул компаниялар уюшмасынын ишмердигине тиешелүү сөздөр.

Банктардын риба (сүткордук) түзүмү болсо капиталистик экономикадагы балээнин башы. Себеби, бул түзүмгө ылайык, банктар адамдардын мал-мүлкүн депозит деген аталышта жыйып алып, бул байлыктан кудум өз малындай пайдаланышат, өз колуна топтолгон бирөөлөрдүн мүлкүн кеңири инвесторлорго, амалдарларга, биржаларга

карызга бере беришет. Жада калса, аманатка акча койгондордун өздөрү да акчаларын карызга берип жиберешет. Карыз берүү менен топтогон рибаны, тактап айтканда, арам акчаны мыйзамдуу жол менен адал деп алууга мүмкүнчүлүк жаратышат. Лекин, адамдардын банкта топтолгон акчаларын мыйзамдуу жол менен карызга берүү баарына бирдей колдонула бербейт. Банк ээлери ири инвесторлорго жана алардын компанияларына фыйзы аз карыз алуусу үчүн бардык шарттарды жаратып беришет. Биринчиден, банк ээлеринин өздөрү, ири инвесторлор, амалдар-чиновниктер карыз алууда да, карыз төлөөдө да эч кандай тоскоолдуктарга учурашпайт. Бирер кооп-коркунучка да тушукпайт. Аларга берилген артыкчылыктар мыйзам аркылуу кепилденип, документтештирилген болот. Алардан кийин майда чиновниктер өз орундарына жараша артыкчылыктардан пайдаланышат. Алардан кийин гана жалпыга кезек келет. Роба кыйматындагы айырмачылыктар карыз берүүдөгү мындай катмарланууга жандуу мисал боло алат. Мындай айырма азыр Америкадагы ири мүлк ээлерине жана таасирдүү компанияларга карыз берүүдө беш фыйыз таризде берилет. Жөнөкөй жаранга машине сатып алуу үчүн жыйырма фыйыз өлчөмүндө карыз берилет. Мындан ушундай тыянак чыгарууга болот, демек, рибага негизделген түзүм көпчүлүктүн малы бир тайпа адамдардын колуна топтолуусуна абдан жакшы шарт түзүп берет. Банктардын биржадагы ишмердиги амалий экономиканын ишмердигинен кооптуу. Себеби, банк акция менен иш жүргүзүүчүлөргө өзү ээлик кылган малдын ири бөлүгүн сатып алууга шарт жаратуу үчүн карыз беришет. Маселен, базарда жүз доллар турган акцияны сатып алуу үчүн, өзүндө бар болгону 5 доллар гана болсо, калган 95 долларды банктан же банктагы брокерден карызга алат. Бул нерсе биржада иш жүргүзүүчү шахс өз каражатына сатып алуусу мүмкүн болгон акциядан 20 эсе көп акция сатып алуу мүмкүндүгүн берет. Лекин банктар мындай даражадагы карызды ири мүлк ээлерине гана беришет. Бул иш чара банктын жардамы менен ири мүлк ээлеринин

базардагы кадыр баркы ашуусуна, мындан сырткары, базарга өз таасирини өткөрүүгө, баанын көтөрүлүүсүнө же түшүүсүнө толук көзөмөл орнотууга шарттарды түзүп берет. Бул ыкма тапкан-тутканын аманат сактоочулар жана банк менен дайыма мамиледе болуучулар эсебинен бир тайпа адамдардын байышын камсыздайт. Акция сатып алуучулардын көпчүлүгү карыз берүү жана акциялар кыйматы өсүшү эсебинен байышат. Акциялар кыйматынын кескин түшүшү көбүнчө баанын түшүп кетүүсүнө алып келет. Маселен, банк бирер акционерге ал сатып алууну каалаган акция кыйматынын 90 пайызын карызга берүүгө ыраазы болсо жана ал киши миллион долларлык акция сатып алса, анда анын банктагы карызы 900.000 долларды түзөт. Эгер акциянын кыйматы 20 пайызга түшүп кетти деп алсак, сатып алынган акциянын кыйматы 800.000 доллар болуп калат. Карызга алынган 800.000 доллардын 20 пайызы 160.000 долларды түзөт жана карыз үчүн банкка 180.000 доллар төлөө керек. Эгер банктан алган карызды төлөөгө мүмкүнчүлүгү жетпесе мүлк ээси өз акцияларын сатуусу шарт эмес. Кокус колу кыскалык кылса, акцияларды сатууга мажбур болот. Мындай абал акциялар кыйматынын түшүүсүнө себеб болуусу турган кеп. Эгер бир канча акционер мына ушундай абалга түшсө, баа кескин төмөндөп, базарда туруксуздук жүзөгө келүүсүнө себеб болот. Ушул себептүү, акция базарындагы банктардын рибага негизделген кызматы мамиледеги акциялар баасынын көтөрүлүп-түшүүсүнө карай өзгөрүп турат. Белгилүү бир акциянын кыйматы көбөйгөн убакта, банк өз акционерлерине карызга чоң-чоң малдарды сунуш кылат. Бул малдар акционерлердин банкка койгон каражатынан бир нече барабар көп болушу да мүмкүн. Акционерлер мындай ыңгайлуу учурдан пайдаланып, мүмкүн болушунча көбүрөөк акция сатып алууга умтулушат, натыйжада, кайрадан акциялардын баасы өсө баштайт. Бир эле күндүн ичинде баа бир нече жолу өзгөрүп турушу да мүмкүн. Кээде белгилүү бир акциянын кыйматы эч бир себебсиз, ызы-чуусуз эле кудум пландаштырып койгондой

бир өлчөмдө түшүп кете бериши да мүмкүн. Мындай абалда банктар берген карыздарына күрөө баракчасын өтөөчү акцияларынын кыйматы төмөндөшү менен карыз берүүнү кескин түрдө азайтат. Шашып калган акционер колундагы акциялардын бир бөлүгүн же баарын бир баракчага сатууга өтөт. Мындай абал акциялар кыйматынын дагы да түшүп кетүүсүн тездетет. Акциялар кыйматынын үзгүлтүксүз түшүп бара берүүсү банктардын өз кардарлары менен болгон мамилесин шал абалга салып коет.

Ушул орунда табийгый бир суроо пайда болот. Банк мындай абалда тасарруфундагы малдарды кайдан алат жана белгилүү бир өлчөмдөгү байлыгын эмнелерге иштетет? Мунун жообу жөнөкөй. Биринчиден бул байлык аманат коюучулардын мүлкү. Мүлктүн көп бөлүгү банктын кол астында болот. Банк карызга бере турган нерсе накта акча эмес, балким, ал эсеп-сметтогу мал. Банк карыз алуучу үчүн эки эсеп-смет ачуу ыкмасында иш жүргүзөт. Бул эсеп-сметтун бири кардардын мойнундагы карыз үчүн, экинчиси өндүрүлгөн карыздан түшө турган киреше үчүн ачылат. Карыз алган кардар мына ушул экинчи эсеп-сметтон өзү менен банк ортосундагы мамилени билип алат. Эгер аманат коюучулар менен карыз алуучулар банкка тең келип алышса, эки тарап тең эч нерсе ала алышпайт. Себеби, бул аманаттардын белгилүү бир бөлүгү зыянга учураган болот, белгилүү бөлүгү карызга берилген болот, бир бөлүгү болсо башка банкка которулган болот. Мындай абалдарда, көбүнчө банктар карыздарын өндүрө албай, кардарларына каражатты кайтарып бере албай, кризиске учурап, жабылат.

Банктардын рибага негизделген түзүмү өз ара ишеничке, кардарлардын банктагы аманаттары сакталуусуна, мүк ээси өз аманатын каалаган убакта толук бойдон алуу укугуна негизделген, албетте. Бирок, бул өз ара ишенич банк ишмердүүлүгүнүн маани-маңызына тескери келүүчү алдоодон башка нерсе эмес. Бул сыр батыш жана башка чет мамлекеттердеги банктарда кардарлар өз

аманаттарын ала албай далай нерсеге күйгөн убактарында ашкере болгон. Мындай абал тез-тез кайталанып турса да, банктар кризиске учураган же бүтүндөй жабылган убакта, бул жөнүндө унчугулбайт. Мындай абалдан чыгып кетүү үчүн Батыш мажбурий кагаз акча ыкмасын ойлоп чыгарды. Акча мамилесин көзөмөлдөп туруу үчүн мамлекеттеги банктардын баарын бир борбордук банкка баш ийдирди. Бул иштер банктын рибага негизделген илдеттерин, кардар менен болгон мамилеси жалаң гана алдоо үстүнө курулгандыгын жашырып, банкты банкроттуктан куткаруу жана адамдардын капиталисттик жашоо таризине ишеничи жоголбошу үчүн кылынат.

Мажбурий кагаз акча борбордук банк тарабынан басылып чыгат. Акыйкатта, анын эч кандай ички кадыр-кыйматы жок. мамлекет финансылык милдеттерин өтөөдө адамдарды ушул кагаз акчаны кабыл алууга мажбурлайт. Эгер бирер киши карызын өндүрүп жатканда ушул акчаларды алуудан баш тартса, мыйзам жана сот аны ушул акчаларды алууга мажбур кылат, болбосо, анын карызын жокко чыгарышат. Демек, мамлекет саясатын ишке ашырып жатат деген шылтоо менен, борбордук банкка абадан байлык табуу мүмкүнчүлүгү берилет. Мунун мааниси мындай, эгер мамлекет бюджетинде салык жана башка төлөмдөрдөн топтолгон каражат жетишсиз болсо, ал тезинен бобордук банкка кайрылат жана керектөөсүнө жараша карыз алат. Борбордук банк өз сарп-каражатын чыгарып ала турган шарт менен мамлекетке аманат эсеп-счетов ачат. Мамлекетке берилген бул карыз банктын каражаты болот. Бул каражат жаңы акча катары каралат. Эгер борбордук банк өлкөдө көп өлчөмдө акча зарыл деп эсептесе, борбордук же кооммерциялык банктар аркылуу сатыла турган мамлекет казынасынын векселдерин жана компаниялардын баалуу кагаздарын эсептеп чыгып, ушуга жараша акча чыгарат. Булар дагы жаңы акчылар болот.

Буга 1987-жылы октябрь айында Нью-Йоркто садыр болгон окуяны, тактап айтканда, акциялардын кыйматы

бир күндө 22 пайызга түшкөн күндү мисал кылууга болот. Ошондо Американын борбордук банкы дароо үлкөн көлөмдө акча чыгарды. Аларды кол астындагы банктарга таратты. Борбордук банк биржалардан жана түрдүү банктардан 1млрд доллар өлчөмүндөгү векселдерди сатып алды. Муну биржалардагы диллерлеринин мүшкүлүн жеңилдетүү үчүн сарптады. Муну менен борбордук банк белгилүү бир мөөнөткө өзүнүн сүткордукка негизделген бузгунчулугун жашырып калды. Себеби, бүткүл мамлекет боюнча: Нью-Йорктогу эң чоң банк банкрот абалга түшүп калыптыр, ал бүгүн же эртең жабылып калуу астында турат, - деген имиш кептер таркай баштаган эле.

Мындай абалда кагаз акча басып чыгаруу, мындай сарп каражаттарды мамлекет жана кардарлар эсебине жазып коюу калкка өтө чоң мүшкүлдүктү келтирет. Мунун кесепети акыры келип карапайым калктын башына түшөт, бирок, көпчүлүк муну түшүнө бербейт. Борбордук банктын акча санын көбөйтүүсү акча курсунун түшүп кетүүсүнө себеб болот. Сүткордукка жана алдамчылыкка негизделген мындай иш ыкмасы натыйжасында, товар жана кызматтар баасы көтөрүлүп кетет. Бул көрүнүш инфляция деп аталат, анда акчанын, адамдар эмгегинин кадыры түшүп, жашоо деңгээли төмөндөп кетет. Бирок, бул системадагы негизги айып “ишендирүү оюнунда” б.а. кагаз акчанын ички кыйматы бар деп алдоодо. Акыйкатта болсо, бул кагаз акчалардын эч кандай кадыр-кыйматы жок. Бирок, мамлекет аны мыйзам күчү менен кадырлуу кылып койгон. Ар кандай төлөмдөрдү ушул кагаз акча аркылуу амалга ашыруу укугун берген. Экономикалык жактан өзүн бекемдеп албаган мамлекеттерде саясий туруксуздук болгондо, анын акчасы девальвация болот. Мындай мамлекеттин жетекчилери “ишендирүү оюнуна” киришип, адамдарды алдоо жолуна өтүшөт, кагаз акчаларынын кадыр-кыйматы барлыгына адамдарды ишендирүүгө аракет кылышат. Бирок, алардын акчасы чет элдик акчалар алдында баркы түшүп кетет.

Бул Батыштагы жана Батышты ээрчиген көп мамлекеттердин күндөлүк абалы. Бул базарлар ири бизнесмендердин иш майданы. Көпчүлүктү бул базарларга баш бактырган нерсе, оңой жол менен көп киреше табуу. Мындай базарлардын ишмердүүлүгүн кумарканаларга салыштырууга болот. Мындай базарлар кудум кайырмак сымал баарын өз торуна илинтүүгө умтулат. Алардын негизи боштук, максаттары жулгучтук, жүргүзүп жаткан саясаты туруксуз. Бул базардын ээлери байлык табуу үчүн бири-бирин иттердей жеп таштоого даяр. Эгер акционердик компаниялар, банктын сүткордукка негизделген мыйзамы жана мажбурий кагаз акча колдонулбаганда, кандай жол менен болбосун акча табуу керек деген капиталисттик акыйда үстөм болбогондо, мындай тегинкор базарга эч кандай мухтаждык болбос эле жана бүгүнкү күндө алар миллиондогон ак ниет адамдарды алдай албаган болор эле. Өкүнүчтүүсү, батыштагы жана батышка ээрчиген мамлекеттердин абалы кудум ушундай.

Бул туурасында Ислам дининин шарый өкүмү төмөндөгүчө:

Акционердик коомдор түзүмү акционердик компанияларга “жоопкерчилиги чектелген” деген артыкчылыкты берет. Эгер компания өз ишмердүүлүгүндө ийгиликсиздикке учураса жана материалдык зыян көрсө, ири капитал ээсин жана компания жетекчилерин ушул зыяндан коргоп калат. Акционердик компанияларда башка акционерлер негиздөөчүлөрдөн бирер нерсе талаб кылууга акысы жок. Эгер компания зыян тартса же банкрот болсо, тиякта негиздөөчүлөрдүн маянасы үлкөн болуп жатса да, башка акционерлер компаниядан эч кандай компенсация талаб кыла алышпайт, бар болгону, алар өз акцияларын гана ала алышат, ал акциялар эч кандай кыйматка ээ болбой калса дагы Мындай мыйзам шариат ахкамдарына таптакыр тескери келет. Шарият хақдарларга өз хақыларын эч бир кемитпестен берүүнү хукм кылат. Алардын хақыларынан бирер нерсе алып калуу мүмкүн

эмес. Улуу махаддис Исмаил Бухарий Абу Хурайра d дан риваят кылат, Расулulloх j айтты: “Кимде-ким бирөөнүн акчасын анын акысын өтөө ниетинде алса, Аллах анын ниетин өтөйт. Кимде-ким бирөөнүн акчасын ага зыян жеткирүү максатында алса, Аллах ал кишиге зыян жеткирет”.

Расулulloх с.а.в. бул дүнүйөдө бирөөлөрдүн акысын толук өтөө важиб экендигин айтып, мындай деген: “Ким бул дуняда бирөөлөрдүн хаккысын өтөбөсө, кыямат күнү өтөйт”. Бул бирөөлөрдүн акысын беймалал жеп жүргөндөр үчүн катуу эскертме, жада калса, опуза.

Аллах Таъла бай адамдын карызды убагында төлөбөй кечиктирип жүрүшүн зулум деп белгиледи. Имам Бухарий Абу Хурайрадан риваят кылат: Расулulloх с.а.в. айтты: “Бай адамдын созуусу – зулум”. Эгер карызды созуу зулум болсо, анда бирөөнүн акысын жеп кетиш жана бирөөнүн акысын төлөбөө оор зулум болуп, ал катуу жазага ылайыктуу болот. Расулulloх с.а.в. айтты: “Силердин жакшыларыңар – карызды убагында өтөгөндөрүңөр”. Ошол үчүн, акционердик коом банкрот болгондон кийин, же карыздарын кайтарып жатканда, алардын акыларынан чегерип калышы же компанияда калган мал-мүлктү өз билгениндей иштетүүлөрү харам. Хакдарларга өз акыларын жана карыздарын толук берүүлөрү важиб. Бул жоопкерчилиги чектелген ачык акционердик коомдорго тиешелүү хукм болду.

Эми, негизи эле, акционердик коомдун Исламдагы шарый хукмга тескери экендигине өзүнчө токтолуп өтөбүз. Алардын аныктама беришинче, акционердик коом – эки же андан ашык шахстардын белгилүү бир долбоорго, пайда же зыянды тең бөлүштүрүү шарты менен, ортого каражат топтоп иш жүргүзүүчү уюм.

Алардын аныктамасынан жана акционердик коомдун иш жүргүзүү тартибинен белгилүү болгондой, алар Исламдагы шарый хукмга тескери келет. Сырттан

караганда, акционердик коомдор шарий хукмдарга өкүмдөргө дал келе турган эки же андан көп кишилердин өз ара ахд-бүтүмүнө негизделген ширкаттай болуп көрүнөт. Бирок, ал андай эмес. Себеби, шарий ахд эки тарап ортосундагы өз ара келишим жана ал ыраазылык менен амалга ашырылуусу лаазым. Бир тарап мен сага шерик болдум деп айтуу менен ахддашууну сунуш кылат жана шерикчилик шарттарын өз жоопкерчилигине алат. Экинчи тарап бул сунушту кабыл кылдым же бул сунушка ыраазымын деп айтуу менен милдетти өз жоопкерчилигине алат. Эгер ахддашуу эки тараптын же көпчүлүктүн ыраазылыгы менен болбосо, укуктук жактан күчкө ээ эмес жана бул нерсе шарый ахддашуу деп аталбайт. Акционердик компаниялардагы шериктик болсо, акцияларды компаниянын өзүнөн же мурун ээлик кылган кишиден сатып алуу аркылуу амалга ашырылат. Акционердик компанияда акционер компания менен же башка бир акционерлер менен эч кандай келишим түзбөйт. Анда көбүрөөк акцияга ээсинин гана сөзү өтүмдүү болот.

Акционердик коомду курган жана аны уюштуруучуларга моюн сунбай турган уюмга айландырган – бул мамлекет. “Акционердик коомдуу уюштуруу жөнүндө келишимди” мына ушул мамлекет чыгарат. Ал эми, акционердик коомду негиздөөчүлөргө келсек, алардын ортосундагы келишим, бар болгону, алардын акционердик коом куруу тууралуу мамлекетке берген арызы гана. Эгер компания куруу жөнүндө мамлекеттин чечими чыкса, ал иш жүргүзө алат. Мына ошондон кийин гана компания өз негиздөөчүлөрүнө жана башкаларга акцияларын сата баштайт. Бул иштен ачык көрүнүп тургандай, компанияны уюштурууда эки тараптын да, көпчүлүктүн да келишими жок б.а. сунуш да, кабыл да жок. Акция сатып алган ар бир адам уюмда өз-өзүнөн партнерго айланат. Акционердик коомдо тараптардын келишими жок, анда партнер болууну каалаган индивиддин гана чечими бар. Ал акция сатып алуу менен партнерго айланат. Бирок, Батыш укуктаануучулары бул көрүнүштү бурмалап

түшүндүрүшөт, ал жеке адам тарабынан кабыл алынган чечим экенине карабастан, ал келишимди сактоо деп аташат.

Мындай иш Батыш ааламындагы жеке адам эркиндигин тартипке салуу деген түшүнүккө дал келет. Ал түшүнүк боюнча, жеке адам баш кабир адам менен, же көпчүлүк менен бир маселеде макулдашса, башка бирөө же көпчүлүктүн райына карабастан, аны аткарууга тийиш. Ушуга карай, акционердик коом шарият боюнча батыл. Себеби, шарый келишимде шериктердин биринен сунуш, башка тараптан сунушту кабыл алуу болот. Акционердик коомдун мындай иш аракети Исламдагы ширкат (шерикчилик) тартибине таптакыр туура келбейт. Себеби, Исламдагы ширкат – эки же бир нече адамдардын өз ара келишкен абалда, каражат чогултуп иш жүргүзүүгө, пайда-зыянга шерик болууга келишип түзүлгөн келишими. Исламий ширкат жалгыз бир тараптын пайдасы көздөлгөн келишим болушу мүмкүн эмес, балким, анда бардык тараптардын бир чечимге келүүсү негизинде иш жүргүзүлөт. Мындай ширкатта кошулуп коюунун өзү жетиштүү эмес, балким ар бир мүчө өзүнө жараша тапшырманы аткарат: бирөө мал-мүлкү менен, бирөө иш-аракети менен, бирөө акыл жөндөмү менен кызмат кылат. Исламий ширкаттын кандай түрү болбосун, анда адамдын катышуусу шарт. Бул шарт ширкаттын негизи эсептелет. Эгер иш жүргүзүүчү эки адам табылса, ширкат келишими түзүлөт, табылбаса ширкат келишими түзүлбөйт.

Мындан белгилүү болгондой, акционердик коомдо ширкатка тиешелүү шарт табылбайт. Себеби, акционердик коомго кошулган кишилер – бул ишке малы менен гана кошулган кишилер, бул ишкердикте алардын өздөрү катышпайт. Мындай абалда компания тиги каражат кошкон шериктерин катыштырбастан өз ишин жүргүзө берет. Каражаты менен гана шерик болгон адам компаниянын иштеринде тең укуктуу шерик катары иш алып барууга укуктуу эмес. Себеби, акционердик коомдо ким көп акцияга ээ болсо, көбүрөөк добушка ээ, ким

азыраак акцияга ээ болсо, азыраак добушка ээ. Батыштыктар адатына ылайык, акционердик коомду башкаруу жеке адамдын шахсиятына байлап коюлат т.а ким көп акцияга ээ болсо, ошол башкарат. А шарият боюнча, башкаруу ага жөндөмдүү адамга гана берилет.

Акыйкатта, бирер уюмду башкаруу укугу бул ишке жөндөмү бар адамга тапшырылышы керек. Мындай шартка амал кылынбаган ар кандай башкаруу шариятта батыл. Башкарууну материалдык артыкчылыкка ээ адамга гана тапшыруу, тажрыйбалуу жана жөндөмдүү адамдарды бүйтап өтүү – уюм үчүн да, жамаат үчүн да зыяндуу. Бул өкүмгө амал кылбагандыгы үчүн да, акционердик коомдор батыл эсептелет. Бул акционердик компанияларга тиешелүү фикир болду. Эми бул компаниялардын акциялары тууралуу кыскача токтолуп өтөбүз.

Компания акциялары – аны сатып алуу же кыйматын белгилөө убагында акционердин компаниядагы үлүшүн көрсөтүүчү вексель болуп саналат. Акционердик коом уюшулуп жатканда, биринчи болуп анын дасмиясы (башталгыч каражаты) топтолбойт, балким, анын бар байлыгын акциялар гана түзөт. Акциялар компаниянын дасмиясы эмес. Акциялардын кыйматы туруктуу эмес, балким, ал компаниянын пайда же зыян көрүүсүнө карап өзгөрүп турат. Мындай акцияларды жана векселдерди сатуу жана сатып алуу шариятта харам. Себеби, акциялар – шариятта батыл эсептелген компаниялардын акциялары. Бул акциялар халал дасмия менен харам кирешени өз ичине алган, батыл иш жүргүзүүдөн алынган баалуу кагаздар. Мындай компаниялардын мавжуд нерселери шарият кайтарган жолдор аркылуу болуп, аларды сатуу да, сатып алуу да, жада калса, мындай уюмдар менен мамиле кылуу да друс эмес. Себеби, алардын мал-мүлкү да, топтогону да арам эсептелинет. Сүткордук аркылуу болгон облигациялар жана банк акциялары да ушул өкүмгө ылайык харам эсептелет. Себеби, мындай кагаздар да харамдан табылган каражат эсебине кирет. Ушундай болгон соң, мындай кагаздарды

сатып алуу, алардан пайдалануу, мындай кагаздар аркылуу ээлик кылуу мүмкүн болгон мал да харам болот. Бул хукм акционердик коомго, алардын системасына, алар чыгарган акцияларга бирдей тиешелүү.

Ал эми, капиталисттик экономикадагы балээнин негизи болгон сүткордукка келсек, проценттин канчалык аз же көп болушуна карабастан, Ислам дини рибаны бүтүндөй харам кылган. Рибa аркылуу табылган мал-мүлк бүтүндөй харам, бирер киши ага ээлик кылууга акысы жок. Эгер ээлери табылса, мал-мүлк аларга кайтарылып берилет. Рибанын жек көрүндүлүгүн себеби мындай, Аллах Таъла рибa жечүлөрдү жин чалган кишилер деп атаган.

يَاكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا ۗ وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا ۗ فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَآنتَهَىٰ فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ ۗ وَمَنْ عَادَ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۗ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

- «Сүткор болгон адамдар (кыямат күнү мүрзөлөрүнөн) турушпайт, илла, жин тийген мажнун сымал турушат. Буга себеп, алардын: «Байъ дагы сүткордуктун өзү-го?» - дегендиктери. Акыйкатта болсо, Алла байъ-сооданы адал, сүткордукту арам кылган. Демек, кимге Роббисинен насаат жеткен соң (сүткордуктан) токтосо, анда мурун өткөнү өзүнө жана анын иши Аллага (тапшырылат) (т.а. Алла кааласа кечирилет) жана ким (сүткордукка) кайтса, ошолор тозок ээлери жана анда түбөлүк калышат».

[2:275]

Сүткордук бүтүндөй арамдыгы себептүү Аллах Таъла рибa таркатуучуларга уруш жарыя кылды. Аллах Таъла мындай дейт:

ءَامِنُوايَاتِيهَا اٰتَّقُوا اللّٰهَ وَذُرُوْا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَاۤ اِنَّ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ ﴿٢٧٨﴾ فَاِنْ لَّمْ تَفْعَلُوْا فَاذْنُوْا

بِحَرْبِ اَلَّذِيْنَ مِّنَ اللّٰهِ وَرَسُوْلِهِ ۗ وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوْسُ اَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلُمُوْنَ وَلَا

تُظْلَمُوْنَ

- «Эй ыйман келтиргендер, Алладан корккула жана эгер чыныгы мумин болсоңор, сүткордук саркындыларын таштагыла. Эми, эгер (буйругубузду) кылбасаңар, анда Аллах жана Пайгамбары тарабынан болгон согушту билип койгула! Эгер тооба кылсаңар, малыңар өзүңөргө – залым да, мазлум да болбойсуңар».

[2:278-279]

Мажбурий кагаз акчалар маселесине келебиз. Акча – бул адамдар өз кызматтары жана сарптаган күч-кубаттары үчүн акы кылып алууга келишкен нерсе. Ал металл же кагаз болобу, айырмасыз, мал-мүлк, сарпталган мээнет, акыл-идирек мөмөсү баалана турган өлчөө васитасы. Мындай көрүнүш Исламдан мурдагы доорлордо да өкүм сүргөн. Расуллулох с.а.в. заманында мамилеге динар жана дирхам колдонулду. Бардык материалдык жана акый кызматтардын акылары мына ушул акча бирдиги аркылуу бааланды.

Биринчи дүйнөлүк согушка чейин бүткүл дүйнө акча бирдиги катары алтын жана күмүштү пайдаланышчу. Согуш учурунда ал токтоп калды. Согуштан кийин бул системанын белгилүү бир бөлүгү ишке түштү. Кийинчерээк алтын жана күмүштөн пайдалануу акырындап колдонуудан узактай баштады. Акыры, 1971-жылы 15-июлда, белгиленген баада долларды алтын менен каптоону талап кылган Бреттон Вудз стандарты бекер кылынды. Ушундан улам, эч кандай алтын же күмүштөн каптамасы болбогон кагаз акчалар системасы ишке түштү. Кагаз акчалар алтын жана күмүшкө алмаштырып берилбей турган да болду, ошондуктан алардын ички кыйматы жок болуп калды. Анын баасы мамлекеттик мыйзам менен белгилене турган болду. Кагаз акчага ээлик

кылуучу мамлекет өз абалын жана экономикасын бекемдөө үчүн андан васита сыпатында пайдаланат. Империалисттер мындан колонизаторлуктун бир ыкмасы катары пайдаланышты. Алар өз кызыкчылыктары жолунда бүткүл дүйнөлүк валюталарды киргизишти. Натыйжада, акча туруксуздугун жана экономикалык көйгөйлөрдү келтирип чыгарышты. Кагаз акчаларды басып чыгарууну көбөйтүү менен, инфляцияга кептешти жана акчалардын сатып алуу жөндөмдүүлүгүн түшүрүштү. Мунун натыйжасында акча базарларында күтүлбөгөн кризистер пайда болду.

Батыш биржаларында, жер жүзүнүн түрдүү жерлеринде экономикалык кризистердин жүз бериши капиталисттик экономикалык түзүмдүн бузук экендигин, акционердик компаниялар түзүмү мыйзамы чириктигин, сүткорлукка негизделген банк системасынын жамандыгын жана кагаз акчанын жакшы ниетте ойлоп табылбагандыгын дагы бир жолу далилдеди. Ушул түзүм жана эрежелер жашап турганда, капиталисттик экономикалык системанын бузуктугунан жана акча базарларындагы кризистерден кутулуп болбойт.

Ааламды капиталисттик бузуктуктан, акционердик компаниялар фитналарынан, банктын рибага негизделген системасынан жана мажбурий кагаз акчалар туруксуздугунан куткара турган бирден-бир жол – бул түзүмдөрдү бекер кылуу. Акционердик компанияларды жоюу жана аларды исламий ширкаттарга айландыруу. Банктагы рибага негизделген тартип-эрежелерди түбү менен жоготуу, мажбурий кагаз акча түзүмүн алтын жана күмүш аркылуу мамиле кылууга кайтаруу. Жападан жалгыз ушул жол менен гана улам уланып келе жаткан коркунучтуу экономикалык кризистердин алды алынат, рибага негизделген банктардын карыздарына жана акча базарларындагы туруксуздукка чек коюлат. Натыйжада, риба менен күн көрүүчү банктарга мухтаждык калбайт жана бүткүл дүйнө бойлоп экономикалык туруктуулук жүзөгө келет. Мажбурий кагаз акчанын токтошу менен

акча базарларындагы куулук-шумдуктарга, экономикалык кризистерге чек коюлат.

Саййидибиз Мухаммад алайхиссаламга, ал кишинин үй-бүлөсүнө, сахабаларына жана кыяматка чейин ал кишиге ээрчигендерге Аллахтын саламы жана салаваты болсун!

1-ражаб 1418-х.

16-ноябр 1997-м.